

LES TERMES ROMANES DE SANTA

La valorització del patrimoni cultural

Ana Oller Jiménez
Eladi Grangel Nebot

Arqueòlegs

Com a conseqüència de les obres de construcció del nou vial entre l'Alcora i Sant Joan de Moró, i en compliment de les directrius que marca la Llei del patrimoni cultural valencià, entre 2003 i 2004 es van dur a terme una sèrie de tasques arqueològiques (estudis previs, prospeccions, sondejos, excavacions en àrea...) el resultat més destacat de les quals va ser la localització d'un complex termal d'època romana en la partida de Santa. A la vista del desenvolupament de l'excavació i de la importància de les restes immobles trobades, les parts implicades (l'Ajuntament de l'Alcora, com a propietari dels terrenys; la Diputació Provincial, en qualitat de promotora de l'obra; i la Conselleria de Cultura, com a organisme titular de les competències en matèria de patrimoni històric i arqueològic) van decidir modificar puntualment el traçat de la nova carretera per a salvaguardar i valoritzar les estructures aparegudes.

En aquest sentit, les gestions han sigut raonablement ràpides i, així, després de la inauguració del vial al maig del 2006, eixe mateix any la Conselleria de Cultura i l'Ajuntament de l'Alcora van arribar a un acord per al cofinançament de les obres de consolidació i restauració de les Termes Romanes de Santa, tasca que s'ha dut a terme en 2 fases (2007 i 2009).

En aquest text volem exposar de manera concisa les principals característiques de les Termes Romanes de Santa, el seu context arqueològic i el seu potencial didàctic i turístic. A més d'aportar una reflexió sobre la necessitat d'establir plans globals d'actuació sobre el patrimoni cultural com a bé col·lectiu, el coneixement i conservació del qual és responsabilitat de tots.

1.- El context arqueològic de les Termes Romanes de Santa.

Un dels períodes històrics que més vestigis ha deixat en el terme de l'Alcora és el de la cultura romana, de la que trobem testimonis de la seua presència en forma de restes a les partides de Montmirà, el Saltador, el Tapàs, el Mas d'en Plana, la Perereta, el Carapito i, per descomptat, Santa. Tots ells presenten un patró d'assentament més o menys semblant, perquè en tots els casos es tracta d'enclavaments situats en pla o en les proximitats d'àmplies planures, que estarien destinades principalment a l'explotació agrícola de les zones circumdants. Sense oblidar el Camí dels Bandejats, eix de comunicació entre la costa i les terres muntanyoses de l'interior, en els marges del qual se situen alguns d'estos assentaments, així com altres de l'Edat del Bronze (Costera dels Pissadors, Tancà de la Foia, castell de l'Alcalatén) o de la Cultura Ibèrica (Montmirà, El Tormo, Carapito, Illeta de la Moratella).

Dels jaciments romans mencionats el més important, sens dubte, és Santa. Conegut des de l'antiguetat, és l'origen d'un dels conjunts epigràfics llatins més importants de la província de Castelló. Tant el comte de Lumières com Emil Hübner i J.A. Ceán Bermúdez citen en les seues magnes publicacions de mitjans del segle XIX una sèrie de làpides funeràries romanes en el terme de l'Alcora, moltes d'elles procedents de la partida de Santa. Per les transcripcions realitzades pels erudits vuitcentistes sabem que una d'elles fa referència a un càrrec públic, per la qual cosa se suposa que Santa no seria una simple *vila* Agrària, sinó que probablement va ser un nucli de població destacat des del que es realitzarien determinades funcions administratives o de control territorial d'una àrea geogràfica major. Actualment només es conserven dos fragments d'una làpida: un en el Museu de Belles Arts de Castelló i un altre major (aproximadament el 50% de l'estela) en propietat d'un particular de l'Alcora.

Segons l'àrea de dispersió superficial de materials, l'assentament romà de Santa ocuparia una gran extensió. A més de les làpides mencionades, des del segle XIX se sap de l'existència en les voltants d'un camp se sitges excavades en la roca i destinats a l'emmagatzemament de cereal; existeixen igualment grans carreus de pedra calcària que podrien pertànyer a un edifici singular. També es va localitzar fortuïtament, fa dècades, una inhumació completa. La troballa més recent, en una de les dependències de les termes, d'un gran fragment de mosaic policrom ve a confirmar la importància i el potencial futur d'aquest jaciment arqueològic.

2.- Les termes romanes. Generalitats

Encara que l'origen de les termes es remunta a època grega, és amb els romans quan el bany diari es convertirà en una activitat quotidiana i, a partir del s. I a.C, aquestes instal·lacions es generalitzen i difonen per tots els territoris de l'Imperi. Van ser establiments que gaudiren d'una gran popularitat en el món romà i arribaren a ser dels elements més característics de la seua cultura, la presència dels quals en les províncies testifica l'adquisició dels costums i formes de vida romans per les comunitats autòctones.

En principi estaven destinades a propòsits higiènics (bany, neteja personal) i terapèutics (banys medicinals, massatges) però prompte van passar a convertir-se, a més, en centres per al descans i l'oci de la població. Així, amb el temps, els edificis van evolucionar cap a una major complexitat estructural. Es van afegir nous espais on els usuaris, a més del ritual del bany, podien realitzar activitats esportives, lúdiques i culturals. En els grans conjunts termals hi havia jardins i llocs per al passeig, biblioteques, sales d'oratória, sales de reunions i exposicions, aules, botigues de refrescos i menjar, etc.

Podien ser de propietat estatal, municipal o privada i podien accedir-hi tant homes com dones, encara que havien de fer-ho de forma separada, bé per mitjà de la duplicació de les estances entorn a un eix per a l'ús independent d'ambdós sexes, o bé compartint les mateixes instal·lacions en horaris distints.

Pràcticament no hi ha dos termes iguals; l'esquema arquitectònic aplicat és molt variat segons la finalitat de l'edifici, la ubicació, la propietat, les dimensions, el nombre i la distribució de les habitacions, els materials constructius, els elements decoratius emprats, etc. Un ampli arc de possibilitats que engloba des de les monumentals i sumptuoses termes públiques de Caracal·la i de Diocleciana a Roma (que, amb una superfície de 140.000 m² i 150.000 m² respectivament, podien acollir a milers de banyistes al dia), fins als més modestos banys de caràcter privat de l'àmbit rural. No obstant això, a pesar de la diversitat, totes es caracteritzen per tindre en comú un mínim de sales que conformen un itinerari o circuit amb contrast d'ambients, al llarg del qual l'usuari discorria per a prendre banys a diferents temperatures:

-*Frigidarium*: sala freda. Amb piscines o banyeres on es prenen banys a temperatura ambient.

-*Caldarium*: sala calefactada. És l'habitació amb temperatura més elevada. Constava de xicotetes piscines o banyeres portàtils on es prenen banys calents.

-*Tepidarium*: sala temperada, intermèdia entre el *caldarium* i el *frigidarium*, on el banyista s'adaptava al canvi de temperatura entre les dos estances.

Hi ha altres dependències característiques però que ja no estan presents en tots els edificis: el vestuari (*apodyterium*), la latrina, la sauna (*laconicum o sudatio*), el gimnàs (*palaestra*), la piscina a l'aire lliure (*natatio*), la sala de massatges i uncions (*elaeothesium*), etc.

Per a caldejar les sales s'instal·lava una cambra subterrània (*hipocaustum*) davall del paviment, de manera que aquest quedava suspès sobre pilastres (*pilae*) o arquets. Per aquest espai circulava l'aire calent generat en un forn o *praefurnium* ubicat a la vora de l'habitació més calenta. El *tepidarium* utilitza el mateix sistema de calefacció, però aconseguix menor temperatura al situar-se a major distància de la cambra del foc. Al seu torn, des de l'hipocaust l'aire calent ascendia

per les parets mitjançant un sistema de doble paret amb conductes ceràmics que evacuaven els fums i contribuïen a caldejar les estances.

3.- Les Termes Romanes de Santa

Les Termes de Santa presenten un estat de conservació variable, amb un elevat grau d'arrasament en l'àrea sud del jaciment. Les restes corresponen, en gran mesura, a la fonamentació de les construccions, és a dir, que part de les estructures que ara observem estarien originàriament per davall del nivell del sòl. Per això la seua interpretació i funcionalitat resulta de vegades dificultosa, inclús impossible en alguns dels casos.

Cronològicament l'edifici termal s'enquadra entre els segles I i III-IV d.C. Ocupa una superfície aproximada de 175 m² i s'orienta amb direcció NW-SE.

L'entrada a les termes es realitzaria probablement per un accés lateral que travessaria un **corredor (núm.1)** disposat longitudinalment junt a les dependències. Des d'aquest, s'accediria al **frigidarium o sala freda (núm.2)**, habitació rectangular situada en l'extrem occidental de l'edifici que funcionaria com a vestíbul i, potser, vestuari. El sòl estava decorat amb un mosaic policrom del que només s'ha conservat un fragment (núm.3). En ell es distingeix una sanefa vegetal junt amb la representació d'unes sandàlies i la silueta d'uns peus la finalitat de la qual podria ser la d'indicar als usuaris la necessitat de calçar-se o descalçar-se en el pas a les distintes estances. Així mateix, queden xicotetes restes d'una inscripció il·legible. Actualment el mosaic està dipositat en el Museu de Ceràmica de l'Alcora, a l'espera d'obtindre finançament per a la seua restauració i exposició al públic.

La sala freda es completa a ponent amb una xicoteta piscina quadrangular (núm.4) a la que es descendeix per dos esglaons i que manté en el fons i les parets gran part del revestiment d'*opus signinum*, un morter hidròfug constituït per una mescla de calç i rajola picada que li dona un color rogenc característic.

Aquest sector de l'edifici va ser reformat entre els segles II-III d.C. Així ho indica la presència d'una piscina més antiga, situada 30 cm. per davall de la descrita anteriorment, i l'existència de dos murs que van quedar amortitzats davall del paviment de mosaic.

Al sud d'aquest vestíbul, s'annexa una estructura quadrangular excavada en el terreny geològic i compartimentada en el seu interior per murs i pilars (núm.11). El material emprat és el morter encofrat; en les seues parets encara es pot observar l'empremta dels taulers impresa en l'argamassa. Interpretada inicialment com una *natatio* (piscina), nosaltres ens inclinem a pensar que es tractaria d'una cisterna per al subministrament d'aigua a les termes, ja que no hi ha evidències d'escales que permeten l'accés al seu interior, ni cap resta del revestiment en parets o sòl.

Des de la sala freda s'accedia al **tepidarium o sala temperada (núm.5)**, una habitació de planta quadrangular de la que actualment només observem els murs perimetrals i el sistema d'hipocaust situat davall del pis desaparegut. En aquestes estances normalment no hi havia banyeres, seria una sala de transició i adaptació al canvi de temperatura. Des d'ací, el banyista passaria al **caldarium (núm.6)**, de planta i dimensions semblants a la dependència temperada. Estaria equipat amb banyeres d'aigua calenta. Potser el xicotet habitacle quadrangular situat en el seu flanc sud correspon a una d'elles (núm.8).

Desconeixem el tipus de paviment utilitzat en les dependències calefactades (ja que no s'ha conservat cap resta), però no diferiria en excés de la recreació efectuada durant el procés de restauració (núm. 7). Davall s'aprecia la cambra subterrània del sistema de calefacció (hipocaust); aquest manté íntegrament el paviment d'*opus signinum* i part de les *pilae* o columnetes de rajola que sostindrien el pis. Els materials constructius que conformen esta cambra presenten evidències de l'acció de la calor i del foc, per la qual cosa periòdicament serien objecte de treballs de manteniment i reparació, com demostra la substitució d'algunes de les columnes de rajoles per blocs de pedra arenosa, resistent a les altes temperatures.

A l'est del *caldarium* es localitza el ***prognigeum* o habitació del forn (núm.10)**. De planta rectangular, manté restes d'un paviment de morter de calç. És una dependència de servei, així que no tindria comunicació directa amb les sales de banys. Des d'ací s'atenia el foc que es generava en el ***praefurnium* o forn (núm.19)**, un canal estret encarregat de caldejar les estades que desemboca en l'hipocaust.

Altres habitacions associades al complex termal es troben al NW de l'àrea. Potser el recinte núm.12 del plànol podria identificar-se amb les latrines, si atenem a la troballa, durant l'excavació, d'un recipient ceràmic encastat al que pareix un banc corregut.

Pel que fa a les dependències de l'àrea sud del jaciment (núm.14), desconeixem la seua funcionalitat, però almenys les més pròximes a l'edifici termal estarien relacionades amb el servei i el manteniment dels banys.

Finalment, cal dir que l'àrea excavada resulta insuficient per a poder respondre amb seguretat a qüestions relacionades amb la propietat de l'edifici. Ignorem si estem davant d'uns banys privats integrats en la vivenda d'un personatge ric, o si bé tenien una funció pública i donaven servei a la població d'aquest assentament. Futures intervencions en el lloc podrien ampliar els coneixements dels que disposem actualment sobre les instal·lacions termals i contextualitzar-les dins del jaciment en què s'ubiquen.

4.- El futur.

La troballa, l'excavació, la restauració i la valorització de les Termes Romanes de Santa suposen una fita important en la recuperació del patrimoni històrico-arqueològic de l'Alcora. Però, de fet, el treball realitzat fins ara ha de ser considerat com un punt de partida d'un projecte més ampli i ambiciós que englobe la totalitat del jaciment. Les termes es troben en un dels extrems de l'assentament de Santa i en la zona excavada s'aprecien murs que s'estenen en direcció a la resta del jaciment. Amb totes les referències històriques de Santa, junt als resultats de l'excavació de 2003-2004 i la consolidació d'estructures que es va dur a terme més recentment, aquest jaciment se'ns presenta no sols com un lloc d'interés arqueològic, sinó també com un enclavament de gran potencial comunicatiu i d'esbarjo. La continuació de les labors arqueològiques és, per tant, una obligació que han d'atendre les distintes administracions implicades, per a benefici de l'Alcora, dels seus habitants i de la societat en general.

En un sentit més ampli, respecte al patrimoni cultural local, cal assenyalar que l'Alcora conserva rics elements representatius del seu passat, monuments històrics i artístics d'interés, construccions i paisatges evocadors d'antigues pràctiques i oficis hui desapareguts... Sense ànim de ser exhaustius, podem mencionar els més de 40 jaciments arqueològics inventariats, el castell de l'Alcalatén, les ermites, els portals de Verdera i de Marco, la Torre del Repès i alguns llenços del recinte murallat medieval, el fortí carlista de Sant Cristòfol, els molins fariners, corrals, construccions de pedra en sec, forns moruns i forns de calç, fonts, antigues explotacions mineres abandonades, la Reial Fàbrica del Comte d'Aranda, etc. Un patrimoni cultural ampli i, en alguns casos, exclusiu, la gestió del qual regula la Llei del patrimoni cultural valencià. Davant d'aquest ampli llegat, s'han d'establir prioritats i definir els criteris d'actuació que regisquen qualsevol projecte futur. El primer pas, fonamental, és la redacció d'un complet catàleg de béns i espais protegits en què s'inclouen aquells elements del patrimoni cultural de l'Alcora que, segons el parer d'un equip tècnic multidisciplinari, mereixen aquesta consideració.

La valorització de tots ells no té per què significar ni grans inversions, ni projectes faraònics, ni obres interminables, sinó una senzilla tasca de vigilància efectiva i inversions puntuals. Actuant amb criteri, amb planificació i sentit comú, podem revalorar el nostre patrimoni i transformar-lo en un recurs turístic, educatiu, lúdic i cultural al servei de tots, per mitjà d'estratègies com la recuperació d'espais i paisatges d'interés etnològic, la rehabilitació d'edificis històrics per a ús públic, rutes senyalitzades, visites guiades i comentades, publicacions didàctiques i divulgatives, etc. No es tracta de projectes utòpics, sinó d'idees molt meditates, l'eficàcia de les quals ja ha

quedat demostrada en altres localitats i que, en certa manera, contribuirien a reforçar actuacions i recursos ja existents a l'Alcora, com les rutes senyalitzades (Ruta de les Ermites, PR-CV-120; Ruta del Patrimoni, PR-CV-357; Senda Local SL-CV-90), els itineraris educatius posats en marxa des del Museu de Ceràmica (Ruta de les Mines, Ruta de la Ceràmica, marxes teatralitzades...) o la rehabilitació d'entorns naturals-culturals com Sant Vicent o la Font Nova.

La conservació del patrimoni cultural, per tant, no sols té sentit *per se*, sinó també pels múltiples aprofitaments dels que pot ser objecte: pedagògic (al servei dels centres escolars), turístic (com a part de l'oferta local), ecològic (recuperació d'espais i espècies naturals en relació amb l'activitat humana), lúdic (àrees d'esbarjo), esportiu (articulació d'itineraris de dificultat variable), etc. I per damunt de tot, la satisfacció de conèixer, protegir i respectar el que ens han llegat els nostres avantpassats i que ens deixa testimoni del seu pas per aquestes terres.